

Türkitanuw Ğılımındaĝı Leksikografıyalıĝ Eñbekterdiñ Ornı men Mañızı

Türkoloji Araştırmalarında Leksikografi Çalışmalarının Yeri ve Önemi

The Evolution of Lexicography Studies in Turkology

Ergali ESBOSINOV¹

¹Corresponding author/Sorumlu yazar:

Ergali Esbosinov (Doç. Dr.),
Abay Kazak Millî Pedagoji Üniversitesi, Filoloji
ve Çok Dilli Eğitim Fakültesi, Doĝu Dilleri ve
Tercümanlık Bölümü, Kazakistan, Almatı
E-mail: ergaliesb@mail.ru
ORCID: 0000-0002-5477-2116

Submitted/Başvuru: 04.09.2021

Revision Requested/Revizyon Talebi:

06.09.2021

Last Revision Received/Son Revizyon:

13.09.2021

Accepted/Kabul: 27.09.2021

Published Online/Online Yayın: 08.12.2021

Citation/Atfı: Kansoy, Umüt. "Türkoloji Araştırmalarında Leksikografi Çalışmalarının Yeri ve Önemi." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 31, Özel Sayı (2021): 51-64.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.990981>

TÜYİNDEME

Qazirgi uwaqıtta Ortalıq Aziyyadaĝı türki tilderi men Türkiya arasındaĝı guwmanihtarlıq sala, onıñ işinde tildik baylanıstar jan-jaqtı damuı üstinde. Buĝan türkitanuw ĝılımında özindik ornı bar *Karşılaştırma Türk Lehçeleri Sözlüĝü*, yaĝnıy *Türki tilderiniñ salıstırmalı sözdiginin* jarıq körüwi misal bola aladı. Oıı sözdik jarıyılanĝannan keyin araĝa 30 jil salıp Türkistan Deklaratsıyyası qabıldanĝanı mälim. Muniñ bäri älewmettik-guwmanihtarlıĝ ĝılımdarĝa äser etip, türkitanuw men leksiykografiyalıĝ eñbekterdiñ bastı nazarda ekendigin paş etti. Şaĝın maqalamızda retı men iynine oray, türk tili-oris tili, oris tili-türk tili retinde jäne qazaqşa-orışsa, orışsa-qazaqşa sözdikter tuwralı mälimet bermekşimiz. Äsirese 20-řı ĝasır bastarında jarıq körgen leksiykografiyalıĝ eñbekterge şoluı jasad, sol däwirde ömir sürgen Şemsettin Sami, Ahmet Vefik Paşa sıyyaqtı qalamgerler men *Kamus-i türki* sözdigine toqtalmaşımız. Sonimen qatar qazaq tili lekiykografiyasında özektiligin joymaĝan jekelegen eñbekterdiñ tüzilüw erekşeligin atap ötppekşimiz. Maqalamızda qazaq, oris, türk jäne qaraqalpaq tilderindegi derekter paydalanıldı. Maqsaıt, Türkiya men Orta Aziyyada jarıyılanĝan leksiykografiyalıĝ eñbekterdiñ özara ipqaldastıĝı men orta leksiykalıq qorına, tüzilüw ädisi, onıñ işinde grafiykalıq-fonetiyykalıq beynelenüwiniñ birizdiliginde nazar awdaruw bolıp tabıladı. Sebebi ortaĝ tariyxiy jädigerlerimizdi odan äri zerttep-somdawımızda türki elderinde jarıq körgen leksiykografiyalıĝ eñbekterdiñ mañızı men ornı eselene arta tüşpek.

Kilt sözder: qazaq-türk leksiykografiyası, osman tili, *Kamus-i türki*, türkitanuw, jazba eskertkişter

ÖZ

Orta Asya'daki Türk dillerinin incelenmesi ile Türkiye'deki Türkoloji araştırmaları arasındaki ikili ve çok taraflı ilişkiler son zamanlarda yeni bir boyuta ve niteliksel bir deĝişime ulaşmıştır. Yeni bir yaklaşımın işareti olarak Ankara'da *Karşılaştırma Türk Lehçeleri Sözlüĝü* yayımlanmıştır. Bu sözlüĝün yayımından yaklaşık 30 yıl sonra Türkistan Deklarasyonu kabul edilmiştir. Filoloji alanı beşeri bilimlerin en geniş ve kapsamlı alanı olması nedeniyle, sözlük bilim bu alanın her zaman ilgi çekici bir konusu olarak kabul edilmiştir. Makalemiz, Türk dillerinin ortak manevi deĝeri olan tarihi ve uygulamalı sözlük çalışmaları hakkında veriler

sunmaktadır. Özellikle 20. yüzyılın başlarında yayımlanan Türkçe-Rusça, Rusça-Türkçe ve Kazakça-Rusça, Rusça-Kazakça sözlükler hakkında bilgi verildikten sonra bu sözlüklerin eksiklikleri tamamlanarak yeniden yayımlanması gerektiği üzerinde fikir beyan edilecektir. Bununla birlikte Şemsettin Sami'nin hayatı ve eserine değinilecek, onun *Kamus-i Türki* sözlüğüne atıfta bulunan Kazakça, Karakalpakça ve Rusça eserler üzerinde durulacaktır. Ahmed Vefik Paşa, Şemsettin Sami gibi bütün Türk dillerinde, sözlük ve metin araştırmalarına paha biçilmez katkılarda bulunan bilim adamlarının çalışmalarının önemine dikkat çekilecektir.

Anahtar kelimeler: Sözlük Bilimi, Osmanlı Türkçesi, Kamus-i Türki, Türk ve Kazak Sözlükçülüğü, Türkoloji

ABSTRACT

The bilateral and multilateral relations between the study of Turkic languages in Central Asia and Turkology studies in Turkey have recently reached a new dimension and a qualitative change. A Comparative Dictionary of Turkish Dialects, published in Ankara, heralded the new approach. Nearly 30 years after the publication of this dictionary, the Turkestan Declaration was accepted. Our article presents data on historical and applied dictionary studies, the common moral values of Turkic languages. After giving information about Turkish–Russian, Russian–Turkish, Kazakh–Russian, and Russian–Kazakh dictionaries published at the beginning of the 20th century, we suggest the necessity of republishing these dictionaries by completing their deficiencies. In addition, we examine the life and work of Şemsettin Sami, and Kazakh, Karakalpak, and the Russian works that refer to his Kamus-i Türki dictionary. We focus on the importance of the work of scholars such as Şemsettin Sami, who made invaluable contributions to dictionary and text research in all Turkic languages.

Keywords: Dictionary, Lexicography, Ottoman Turkish, Şemsettin Sami, Kamus-i Türki, Turkology

EXTENDED ABSTRACT

Globalization and Turkey's independent humanitarian approach have replenished and modernized the direction of Turkic studies in Turkey. If we look at the background of this word, which has recently become the subject of various forums and meetings, there are many lexicographical works observed on the Internet. Some large-scale works exhibit the following characteristics of "globalization-the process of universal integration of structures, connections, and relationships in all spheres of social life on earth." In the encyclopedic definition of the Kazakh language, globalization is "the process of creating a new global political, economic, cultural, and information integrity." The meaning of the word "humanities," which entered the Kazakh language from the Russian language, is obvious: the science of social sciences, the in-depth study of the culture and history of the people. These three words from the encyclopedic dictionary are the best example of lexicographic works as lexicography is the "theory and practice of dictionary creation."

Because philology is the broadest field in the humanities, lexicography is historically considered an attractive and fascinating topic. We begin with an article by RG Aganin in the journal "Soviet Turkology," published by the Academy of Sciences of the Soviet Union, titled "Turkish lexicography in the USSR (1917–1977)." It includes information on when, where, and by whom Russian–Turkish and Turkish–Russian bilingual dictionaries, from Western languages to Turkish and from Turkish to Western languages, were published and includes special dictionaries covering distinct industry terminology, such as the textile industry. Analyzing the significant achievements of the Communist Party of the Soviet Union per the rhetoric of that time, the article points out that the proletarian policy had a positive effect on neighboring Turkey. Republic of Turkey 1928 He noted that the transition to the Latin alphabet led to the

rapid spelling, orthographic, and spelling principles. Such radical changes became the focus of Turkologists in the Soviet Union.

The first Turkish-Russian dictionary, featuring the altered spellings from the adoption of the Latin alphabet, was authored by VA Gordlevsky and published in Moscow in 1930. After its publication, the second Russian-Turkish Dictionary, edited by VA Gordlevsky, was published in Moscow in 1931 with the participation of DA Magazanik, AB Abdurakhmanova, and Levin. As a footnote, this dictionary, published in 1927, consists of 40,000 lexical units and is used from the “İmlâ luğati” İstanbul, 1928, spelling dictionary.

The bilateral and multilateral relations between the study of Turkic languages in Central Asia and Turkology studies in Turkey reached a new dimension and a qualitative change when A Comparative Dictionary of Turkish Dialects, published in Ankara, heralded the new approach. Nearly 30 years later, the Turkestan Declaration was accepted. Our article presents data on historical and applied dictionary studies, the common moral values of Turkic languages. After giving information about Turkish–Russian, Russian–Turkish, Kazakh–Russian, and Russian–Kazakh dictionaries published at the beginning of the 20th century, we suggest the necessity of republishing these dictionaries by completing their deficiencies. In addition, we examine the life and work of Şemsettin Sami and Kazakh, Karakalpak, and the Russian literature that refers to his Kamus-i Türkî dictionary. We focus on the importance of scholars such as Şemsettin Sami, who made invaluable contributions to dictionary and text research in all Turkic languages.

Lexicographic works in Turkic languages are diverse and in abundance. There are hundreds and thousands of dictionaries in individualized Turkic languages. In our article we have been able to mention only a few of the people and works that have contributed to the publication of such works. The works of any Turkic language in this direction stand out for their original fulfillment and content-lexical diversity. In the middle of the new century, the study of Turkic languages began to replenish and re-invent itself, relying on the works of such scholars as Mehmet Fuat Köprülü, Talat Tekin, Ahmet Baitursynov, Amir Najib, who set the course and channel of general Turkic studies decades ago. The study of the Turkic languages, by comparing with each other, is gaining momentum. From this point of view, all of us are obliged to make scientific works and publications on the study of Turkic languages an ordinary form of scientific and practical use, regardless of their language, country or publication time.

Kirispe

Soñğı uwaqıttarda elimizdeki türkitanuw ğılımınıñ bağıt-bağdarı jañaruw men tolıǵuw üstinde ekendigi mälim. Buǵan dünüyejüzi elderine täñ ortaǵ üderis, - jaxandanuw sıyyaqtı jalpıwlttıq deñgeydegi iri özgerister ıqpal etüwmen qatar, elimizdiñ güwmanıytlıq bağıttağı derbes közqarası da äser etkeni belgili. Soñğı uwaqıttarda ärtürli minberler men otırıs, pikirtalastardıñ obektisi bolıp jürgen bul sözdiñ astarına qarasaq tüptörkinin ayqındaytın sözdik, yaǵnıy leksiyoğrafiyyalıq eñbekter molınan kezdesedi, munı internet jelisinen körip-bayqaw qıyın emes. Al keybir iri kölemdi eñbekterde mınaday sıypattamaların körüwge boladı: “Jahandanuw – jer betindegi qoǵamdıq ömirdiñ barlıq salalarındağı qurılımdardıñ, baylanıstar men qarım-qatınastardıñ ämbepap birinğaylanuw üderisi”¹ Qazaqtıldı entsiyklopediyyalıq anıqtamada: Jahandanuw degenimiz - “jaña jalpıälemdik sayasıy, ekonomiykalıq, mädeniy jäne aqparattıq tutastıq qurılıwınıñ ürdisi”² Al qazaq tiline orıs tilinen engin güwmanıytlıq ğılım söziniñ törkini de ayqın bolsa kerek: “Xalıqtıñ mädeniyeti men tariyxın tereñ zerttewge beyim qoǵamdıq ğılımğa qatıstı ğılım”³ Osı üş sözdiñ anıqtamasın entsiyklopediyyalıq sözdikten, yaǵnıy leksiyoğrafiyyalıq eñbekterdiñ eñ üzdik ülgisinen aldıq. Sebebi leksiyoğrafiya “Sözdik jasawdıñ teoriyyası men praktıykası”⁴

Güwmanıytlıq ğılımdar arasında fiylologiya bağıtı asa keñ jäne jan-jaqtı bolǵandıqtan, sonıñ quramdas bölige leksiyoğrafiya salası qaşanda tartımdı da qızıqtı taqırıp retinde tanılǵan. Şaǵın maqalamızdı Keñes Odağı Ğılım Akademiyyasınıñ “Sovetskaya tyurkologiya – *Keñes türkitanuwi*” juwrnalındağı R.A.Aganinniñ “Turetskaya leksiyoğrafiya v SSSR” - *KSRO-da türk leksiyoğrafiyası (1917–1977)* taqırıbındağı maqalasimen bastamaqşımız. Munda orısşa-türkşe, türkşe-orısşa ekitildi sözdiklerden bastap batıs tilderinen türk tiline jäne türk tilinen batıs tilderine qatıstı sözdikterdiñ qaşan, qayda, kim tarapınan jarıyılanǵanı tuwralı aqparatpen qatar, toqıma önerkäsibi sıyyaqtı jekelegen sala termiynologiyasını qamtıǵan arnayı sözdikter tuwralı da mälimet berilgen. Maqala sol дәwir ritorkasına say Keñes Odağı Kommüwniyistik partiyyasınıñ zor jetistikterin saralay kele, proletariyattıq sayasattıñ körşiles türk eline de oñdı ıqpal etkenine nazar awdaradı. Türkiya Respublikasınıñ 1928 j. latinnegizdi alfaviytke köşüwi türk leksiyoğrafiyasınıñ qarqındı damuwına sebep bolǵandıǵın atap ötedi. Bul jaǵday orıs tiline qatıstı türk sözdikteriniñ orfoğrafiyalıq, orfoepiyyalıq jäne emlelik priyntsiypterin qayta qarawğa serpin bergendigin, munday tübegeyli özgeris Keñes Odağı türkitanuwşı ğalımdarınıñ jiti nazarında bolǵandıǵın bildiredi. Osınday özgeris, yaǵnıy latinnegizdi alfaviyten tuwındaytın erejelerge say tuñǵış türk–orıs sözdigi V.A.Gordlevskiydiñ avtorlıǵimen Mäskewde 1930 j. jarıq körgen. Osı jarıyılanımnan keyin V.A.Gordlevskiydiñ redaktsiyyasınımen tolıqtırılıp tüzetilgen ekinşi orısşa-türkşe sözdikti D.A.Magazanik A.B.Abduraxmanova men İ.V.Levinniñ

1 İ.İ. Mazur, A.N. Çumakov, “Globalistyka” Mejdunarodniy, mejdiystsiypliynarnıy, entsiyklopediyçeskiyy slovar. (Moskva: ELİYMA: Piter, 2006), 1160.

2 Ä.Nisanbayev, “Qazaqstan”. *Ulitıq entsiyklopediya*. 3 tom, (Almatı: Qazaq entsiyklopediyyası 2001), 610.

3 T.Januzaqov, *Qazaq tiliniñ tüsindirme sözdigi*. (Almatı: Dayk-Press baspası, 2008), 180.

4 Januzaqov, *Qazaq tiliniñ tüsindirme sözdigi*, 570.

qatısuwımen 1931 j. Mäskewde jarıyılardı. Şağın eskertpe retinde osı sözdik jumısı 1927 j. bastalğanın jäne 40000 leksiykalıq birlikten quralğanın jäne *İmlâ luğati*, İstanbul, 1928. orfografiyalıq sözdiginen paydalanılğanı tuwralı mälimet beredi.

Osı maqaladağı mälimet boyınşa 1935 – 1975 jıldarı arasın qamtığan merzimde jariq körgen orıssa-türükşe, türükşe-orıssa sözdikterdiñ taqırıptıq-mazmundıq körinisteri: neologiyzm – 1 märte, toqıma önerkäsibi – 1, äskeriy – 5, tilaşar – 3, sözdik – 6, qalta sözdigi – 1 märte jariq körgen. Maqala jalğasında orıssa-türükşe jäne türükşe-orıssa sözdik tüzüw barısında mına ädebiyetti qoldanuw usınılğan: “A.A.Yuldaşev. Priyntsipi sostavleniyya tyurksko-russkix slovarey – *Türki tilderi-oris tili sözdik tüzüwdiñ priyntsipyteri*. Mäskew, 1972 j.; A.N.Kononov. Oçerk istoriyiy izuçeniyya turetskogo yazıka – *Türük tilin üyrenüw tariyxınan oçerkter*. Leninygrad, 1976 j.”.⁵ Osı turğıdan alğanda türük tilinde orındalğan leksiykografiyalıq eñbekterdiñ tolığaraq biybliyografiyasın Nadir İlhanıñ eñbeginen körüwge boladı.⁶

Sonımen qatar töte jazuwmen jariq körgen *Orıssa-qazaqşa äskerlik atawlar* basılımu tuwralı ayta ketken jön. Kitaptıñ işki muqabası “Jer jüziniñ eñbekşileri, birigiñder!”, dey kele “Bilim keñesiniñ uyğaruwımen ataw kemesiyesiniñ awdarğanı”, dep jalğasadı. Odan keyin; “Awdarğan: A.Ümbetbayeva. Töñkeristik Şaruwa Qızıl Armiyasınıñ Jarğılıq komiyssiyasınıñ basılımu, Kızıl-Orda 1926 j.”, dep orıssa jazılğan. 2005 j. kirill qarpimen jarıyılalğan nusqasınıñ şağın tüyiniinde bılay degen: “Bul eñbek XX ğasırdıñ jıyırmasınşı jıldarı Qazaq bilim kemesiyesiniñ törağası Axmet Baytursınulı bastağan qazaq zıyyalılarınıñ resmiy bekitip, alğaş bastırıp şığarğan termiynologiyyalıq sözdikterdiñ biri. Sözdikke Qazaq bilim komiyssiyasınıñ 1925 jıldıñ qazanınan 1926 j. mawsımına deyingi aralıqta ötken mäjilisterinde qabıldanğan atawlar engen”. Kitaptıñ mazmundıq qurılımu: “Alğısöz. Orıssa-qazaqşa äskeriy atawlar (A-Ya). Besatardiñ atawları. Jarlıqtar (komandı). Orıssa-qazaqşa äskerlik atawları jöninde jazılğan pikirler. Äsker kitaptarı (oylasuw retinde). Termiy tuwralı (Basqarmağa tüsken maqalalardan). Tağı da jat sözdi qoldanuw tuwralı”. Sözdik orıs tili alfaviyti negizinde tüzilip A qarpi 90 söz, B-152, V-176, G-113, D-146, E-6, J-16, Z-129, I-47, K-226, L-75, M-129, N-129, O-165, P-284, R-115, S-172, T-35, U-34, F-35, X-14, Ts-15, Ç-10, Ş-29, Şç -1, Ye-11, Yu-5, Ya-4 retinde berilgen. Nazar awdaratın tusı “vintovka” *besatar* dep awdarılıp, qosalqı bölşekteri men is-äreketke baylanastı 121 sözben jabdıqtalğan. Al “pulemet” *oqşaşar* dep, tiyisinşe 109 atawğa iye bolğan. Qazirgi kezde *buyırıq* mağnasındağı söz *jarlıq* dep awdarılıp, 38 buyırıq söz berilgen. Al kitap soñında “Eñbekşi qazaq” gazetinde “Oqıtuwşı” laqap atımen, sonday-aq Mansur, Aqımet avtorlığınan 1928 j. 17 mamır, № 109; 53 (1080); 21 (1048) sandarındağı maqala men eskertpelermen qosa ärtürlü jıynalı, talqılawlardan üzindi berilgen, bul sol kezdegi Qazaq bilim komiyssiyasınıñ xalıqpen kerı baylanıstı belsendi жүrgizgenin körsetebilgen.⁷

5 R.A.Ağanın, “Turetskaya leksikografiya v SSSR (1917-1977)”, *Sovetskaya tyurkologiya*, № 3 (1978), 80-91.

6 Nadir İlhan, *Geçmişten Günümüze Sözlükçülük Geleneği ve Türk Dili Sözlükleri*, (Elazığ: Manas Yayınları, 2007).

7 A.Ümbetbayeva, “Orıssa-qazaqşa äskerlik atawları”, (Qızılorda: Izdaniye glavnoy Ustavnoy komiyssiyiy, 1926), (IC-Сервис ЖШС, Астана, 2005), 132-134.

Türkiya Respublikasında erterek uwaqıttarda jariq körgen leksiykografiyalıq, tekstologiyyalıq, salalıq awdarma, termynologiyyalıq, tariyxıy qoljazbalarǵa qatıstı basılımdar äli de bolsa qazaqtıldı zerttewlerge tolıqqandı enip, ğılımıy aynalımqǵa sıñısıp ketti dep ayta almaymız. Osı orayda Osman İmperiyyasınıñ soñǵı dāwiri men Türkiya Respublikası arasındaǵı ruwxanıy jäne intellektüwaldıq dānekerdiñ belsendi ökilderi men olardıñ qundı eñbekterin ayta ketken orındı bolmaq. Qazaqstanda Anadolu eliniñ leksiykografiya salasında qajırılı eñbek etken jäne sözdik tüzüw isiniñ jüyeli türde jañǵıruwına türki bolǵan Ahmed Vefik Paşa, Şemsettin Sami sıyyaqtı ğalımdardıñ şıǵarmaları tuwralı derekter öte az nemese joqtıñ qası. Buǵan qaraǵanda türki leksiykografiya mektebi jäne osı saladaǵı iri jariyılanımdar men avtorları tuwralı ğılımıy aqparattardı tolıqtıruw men kölemin ulǵaytuw özekti is bolsa kerek.

“Şemsettin Sami – öz dāwiriniñ ädebiyettanuwşı-tilşi ğalımı, til reformatorı, aǵartuwşı jäne osmantildi derektermen qosa qıpsaq-oǵız jazba eskertkişterdi jıynap-zerttewşı retinde tanıldı. Ol köne türki ruwniyalıq jazba eskertkişterimen qosa “Kodeks–Kumanikus”, “Qutadǵu Bilig”, “Kitab äl-İdrak” sıyyaqtı bastı-bastı qıpsaq jazba eskertkişteri jöninde qundı pikirler aytqan. Biraq köptegen şıǵarmaları közi tirisinde türli sebeptermen jariyalanıp ülgermedi. Şemsettin Sami 1886 j. Osman eli tariyxındaǵı eñ alǵaşqı 2 tomdıq fransuzşa-türikşe sözdik qurastırıp *Kamus-ı Fransevi* dep atasa, 1896-1897 jıldarı, öziniñ aytuwınşa 2000 betten turatın arapşa-türikşe sözdiginiñ alǵaşqı 504 betten turatın böligin jariyalaydı. Al 29085 sözdi qamtıǵan 1574 bettik *Kamus-ı Türki* sözdigi tuñǵış ret 1901 j. “İkdam” gazetinde jariq köredi”.⁸

Ş. Sami tuwralı derekti öz aldına iri leksiykografiyalıq eñbek bolıp tabılattın İslam Ensiyklopediyyasınıñ körüwge boladı, munda Fraşeri, Abdül (1839-1892). Alban patriyotı jäne sayasıy qayratkeri degen taqırıp pen berilgen. Derekte Ş.Samidiñ sayasıy közqarası men qoǵamdıq belsendiligi söz bolıp, sol dāwirdegi Balkan tübegi men Türkiyanıñ batıs öñirlerindegi orın alǵan sayasıy axuwal, onıñ işinde til men mädeniyet jäne jer mäselesi turǵısındaǵı patriyottıq is-äreketteri bayandaladı: “Abdül Bey bolgar, grek, serb jäne Karadag jurtsılıǵınıñ batıstıq Rumeli koalitsiyyasına arqa süyep Albaniyanı bölşektew äreketine qarsı şıqqan. Ol Osman memleketiniñ tariyxıy-geografiyalıq tutastıǵın qorǵap qaluw üşin jan ayamay eñbek etti. Qalıptasqan jaǵdayǵa oray äskeriy qaqtıǵısqa tikeley aralasıp grek pen Karadag jurtsılıǵına qaruwlı toytarı berip, jekelegen öñirlerdiñ Osman proteksiyasında qaluwın qamtamasız etti. Albaniyanıñ *Gega* jäne *Toska* eldi mekenderinde ornıqқан katolik jäne xristiyan separatiysterin awızdıqtap, Osman eliniñ ıqpalı ustap qaluwǵa atsalıstı. Albaniya täwelsizdigin jariyalaǵanǵa deyin öz eliniñ sayasıy derbestigi üşin jan ayamadı. Abdül Beydiñ basqa şıǵarmalarımen qosa şaǵın 4 kitabı Stambuldan Albaniyadaǵı qızı Ämiynanıñ qolına tiygenimen I. Düniyejüzilik soǵıs kezinde joǵalıp ketken. Abdül Bey Prizren Xatralı – *Prizren estelikleri* jäne Zıyndan Yadıǵarı – *Zıyndan jädigeri* attı eñbeginde Albaniya Prizren qawımdastıǵınıñ tariyxı jäne öziniñ sayasıy belsendiligi tuwralı mälimet bergen. Grek tilinde orındalǵan osı eñbeginde

8 Ali, Çiçek, “Sözlük Bilimi Açısından *Kamus-ı Türki* Üzerine Bir İnceleme”, *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11/2 (2009), 183-193.

qoldanğan ädebiyetter tizimin atamay 1877-1881 jıldarı arası grek-alban qarım-qatnası jayında söz qozğaydı. Atı belgisiz üşinşi eñbegi Fraşeri awılınıñ tariyxı tuwralı, al törtinşi jazbası otbası tuwralı alban tilindegi 30 bettey esteligi bolıp tabıladı.⁹

Ş.Samidiñ “Kamus-ı Türki” sözdigi keñes däwirinde de, qazir de negizinen Resey Federatsiyyası ğalımdarınıñ nazarında bolğandıǵın köre alamız. Mısalı, 2010 j. jariyyalanğan *Uçeniye zapiski Kazanskogo universiteta. Gumanıyarnıye naukiy – Qazan uniyversitetiniñ ğılımy jazbaları. Guwmanıyartlıq ğılımdar* attı jıynaқта orın alğan: “Türki tilderiniñ qazirgi Oğız tobında –**çın** sözi qoldanısta joq. Alayda bul söz Ş.Samidiñ “Kamus-ı Türki” sözdiginde “turaqtı söz tirkesterinde kezdesedi” degen eskertpemen berilgen: “*çın ‘sahih, sadık>: çin sabah = sahh sadık* – yalnız bu tabirde müstameldir (KT, s. 533), yaǵnıy “**şm, şındıq, aqıyqat** degen maǵına beredi”¹⁰, dep atap ötken. Budan basqa derek 2019 j. Mäskewde jariyyalanğan ujmıdıq monografiyadan alındı: “-**bitikçi** sözi I Süleymenniñ bassılıǵına deyingi däwirde beri qoldanısta, biraq şamamen jüz jıldan beri qayta jangıruw negizinde **beylikçi** formasın alğan. Uwaqt öte kele **bitikçi** söziniñ özgeriske uşırağan varyantı bolıp, qoldanuşılıarı da azaya bastağan. “Kamus-ı Türki” sözdigindegi anıqtamalıqtarda *beylikçi* sözi *bitikçi* söziniñ özgeriske uşırağan forması dep körsetilgen (Ş.Sami 1900: 299, 329.)”¹¹

Joǵarıda atap ötken Reseylik ğalım R.A.Aganinniñ sözdikke qatıstı zerttewleriniñ biri 1961 j. jariy kördi: Aganın R.A.Slovar “Kamus-u tyurki” Şemsettiyna Sami Fraşey: (İz ıystoriyiy turetskoy leksiyyografiyiy – *Türik leksiyyografiyya tariyxınan*) // Kratk. soobşç. Institut narodov Aziyiy (AN SSSR). – № 11. Yazıkoznaniye. – 1961. 87–99 b.¹²

A.N.Kononovtiñ *Grammatika sovremennogo literaturnogo turetskogo yazıka – Qazirgi ädebiy türük tiliniñ grammatıyası* oquwlıǵında Ş.Sami tuwralı mınaday mälimet bar: “Türkiyada ulttıq alfaviyetti jetildirüw mäselesimen Ahmed Vefik-Paşa (1823-1891), tanımал ğalım, memlekettik qayratkeri Ebu-z Ziya Tevfik (1849-1913) jäne ädebiyettanuwsı, leksiyyograf, qoǵam qayratkeri tegi alban Sami Fraşeriy (1850-1904) atsalıstı. Ötken ğasırdıñ soñında Konstantinopolde Ş.Sami (Fraşeri) latin grafiyyasında “Albandardıñ ulttıq alfaviytin” jariyya etti. Ş.Samidiñ munday isi türük juwrnaliysi Süleymen Tevfiktiñ nazarın awdardı. S.Tevfik türük tiliniñ lattınnegizdi alfaviytin tüzip şıqtı. Ekewiniñ munday äreketi ükimettik mekemelerdi bey-jay qaldırmaq “... imperiyanıñ qawipsizdigi men islam birliğine qawip töndirdi” degen jelewmen quwdalawğa duşar boldı”. Odan äri A.N.Kononov Ş.Samidiñ tek qana qoǵamdıq-sayasıy belsendiligine nazar awdarmay, ğılımy eñbekteri, onıñ işinde “Kamus-ı Türki” sözdiginen jekelegen epiyzotardı alğan: “**kolay-la-mak** – is-qıymıldıñ sın-sıypatın bilidiretin estiktiñ awıspalı

9 Muhammed Aruçi, “Fraşiri, Abdül”, *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 13 cilt.), 194-195.

10 A.R. Rahimova, “Leksiyyeskiye sredstva vırajeniyya obşçey polojiytelnoy/otriytsatelnoy otsenkiy çeloveka v tatarskom i drugih tyurkskih yazıkah”, *Uçeniye zapiski Kazanskogo universiteta. Gumanıyarnıye naukiy*, 152/6 (2010), 89.

11 Ş.H. Akalın, “Obrazovaniye slov v turetskom yazıke putem obnovleniyya”, *Sözüm Munda Qalır, Barrı Bu Özüm... Scripta in Memoriam D.M.Nasilov. Kollektivnaya monografiya*. (Moskva: İzdatelstvo MBA. 2019), 54.

12 <http://twesco.org/ru/2018/10/07/66/> (qrküyek, 2021 j.)

forması (Şemssettin Sami “Kamus-ı Türki”, 1109 b.)”. Al osı eñbeginiñ “Çlenı predlojeniyy - Söylem müşeleri” attı taqırıptıq böliginde “Bin erkek senin yanında hiç gibidir - Seniñ janiñda miñ erkektiñ özi eş närse emes”, dep Ş.Samidiñ “Besa” attı eñbegine¹³ silteme jasağan.

XXXIII–XXXIV Kononovskiye çteniyya – *Kononov oquwları* arnayı şıǵarılıwında Ş.Samidiñ eñbektirin atap ötken. Munda Kamil Furat “İstoriyya izuçeniyya **galat-i meşhur** v turetskom yazıke - *Türik tilindegi galat-i meşhur söziniñ zertteu tariyxınan*” taqırındağı maqalasında “*Kamus-ı türki*” sözdigin paydalana otırıp qazirgi türik tilinde qoldanista jürgen *galat-ı meşhur* dep atalatin söz toptarına qatıstı tüyindeme bergen: “Bul topqa bastapqı maǵnasınan awıtqıp, leksiykalıq jäne semantiykalıq özgeriske uşırağan kirme sözder kiredi” dey kele, “Kamus-ı türki” orın alǵan eskertpe men tüsiniktemelerge qosılattın aytağı:

*Sebebi munday awıtquwşılıqtar tabiyǵiy üderis bolıp, sol dāwirdegi türik oqımistularınıñ arap pen parsı tilderin jetik bilgendikterin paş etedi. Sol uwaqıttaǵı oqımistular kirme söz elementterin öz eñbektlerinde urımtal paydalanǵan jäne maǵnalıq awıtquwşılıqtar negizinen arap-parsı kirme sözderge qatıstı bolǵan. Tildik turǵıdan alǵanda turaqtı söz tirkesteri men idiomalarǵa qatıstı bolǵan. Sonımen qatar, osı topqa jatatın kirme sözder maǵına awıtquwşılıǵına ğana emes maǵnalıq jaǵınan keñeyu nemese tarıluw turǵısınan da özgeriske uşıraǵan.*¹⁴

Joǵarıda atalǵan Kamus-ı türki sözdiginin tolıqtırılıp, redaktsiyyalanıp latinnegizdi türik alfaviyimen transkriptsiyyalanǵan 4 tomdıq nusqası 1991 j. Stambulda jariq kördi. *Terjümän* gazetiniñ bastamasimen iske asqan jariyyalanımǵa osı gazetiniñ bas redaktori Kemal Ilıcak “Alǵısözde”: “Türik otbasınıñ kitabı” attı bastamamızdı Şemssettin Samidiñ 20-şı ğasır basında jazǵan “Kamus-ı Türki” yaǵnıy *Türik tili sözdiginen* bastawdı jön kördik. Osı sözdik 1900 jılǵı alǵaşqı jariyyalanımınan bastap basqa sözdikterdiñ quralıp tüzilüwine negiz qaladı. Özinen keyingi türik leksiykografiyyasınıñ damuwına ölşewsiz üles qosıp, qazirgi türik tiliniñ leksiykalıq baylıǵı men söz äwezdiǵin oqırmanǵa paş etetin negizgi qural boldı. Kezinde “İkdam” gazetiniñ bastamasimen attay 90 jıl burın basılıp şıqqan sözdikti, gazetimizdiñ ğılımıy-redaktsiyyalıq alqası öñdep, tolıqtırıp, qazirgi zaman suranısına oray tüzip *Negizgi türik tili sözdigi* atawımen, alayda bastı muqaba betine “Tolıqtırılıp, qazirgi türik tili erejesine say öñdelgen “Kamus-ı türki” sözdigi” degen eskerpesimen jariyyalap otırımız. Sözdik gazetimizdiñ otız jıldızqı mereytoyı qarasañda jariq körüwde”. Alǵısözden keyin sözdiktiñ qurılımdıq erekşeliǵi, leksiykalıq qorı men semantiykası, fonomorfologiyyası tuwralı ğılımıy tüsiniktemeler men anıqtamalıqtar doktor *Mertol Tulumniñ* avtorlıǵında kölemdi kirispe sözinde berilgen.¹⁵

Ş.Sami şıǵarmaşılıǵı men “Kamus-ı Türki” sözdigi tuwralı qazaqtıldı ğılımıy zertteuler kezdespegenimen, işınara şaǵın derekterdi körüwge boladı. Solardıñ biri 2018 j. Almatıda jariq

13 A.H. Kononov, *Grammatika sovremennogo literaturnogo turetskogo yazıka*, (Moskva-Leningrad: İzdatelstvo Akademiyiy Nauk SSSR, 1956), 387.

14 K. Furat, “İstoriyya izuçeniyya “galat-i meşhur” v turetskom yazıke”, *Aktualniye voprosı tyurkologiyçeskih issledovaniy*: Mejdunarodniye nauçniye konferentsiyiy XXXIII i XXXIV Kononovskiye çteniyya: Materialı konferentsiyiy, vnutry 311-318, (Sankt-Peterburg: Sankt- Sankt-Peterburgskiy tsentr razviytiyya i podderjkiy vostokovednih issledovaniy, 2020), 312.

15 Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, (İstanbul: Çaǵrı Yayınları, 2015), 1.

körgen oquwlıqta illyustriyatsiyalıq taqırıpşa retinde orın alğan: “Şemsettin Sami (1850-1904) 1850 j. Yaniya qalasına qarastı Dağlı uweziniñ ortalığı Fraşer degen jerde duniyege kelgen. Ş. Sami – Türiktiñ ataqtı jazuşısı, dramatuwrğ, juwrnaliyst, leksiykograf jäne puwbliytstiysti. Äwel basta Fraşeriy degen tekpen belgili bolğan. Äkesi – Tıymar bekterinen taraytın Xalıyt Bey, anası – Ämiyna xanım. Özi segiz ağayındı. Ş. Sami – Fraşerde Qalqandelenliy Maxmut Efendi degen kisiden alğaş ärip tanıydı. Äke-şesinesin erte ayırılğan Şemsettiyn ülken bawırı Abdolla Xüsniydiñ qol astında tärbiyelenedi, söytip onıñ kömegimen Yaniyadağı “Zossıymaya skoli” degen grek liytseyine oquwğa tüsip, onı öte jaqsı ayaqtaıydı. Liytseyde ol grek, fransuz jäne italyan tilderin jetik meñgerip şıǵadı. Sonimen qatar jeke dārister alıp, arab jäne parsı tilderin meñgeredi. Alğaşqı qızmetin Yaniya kantselyariyyasında bastaydı. 1872 jılı Stambulğa kelip, baspa keñsesine qızmetke ornalasadı. Sol jerde jürip jazuşılıqqa bet buradı. Fransuz tilinen “Fransiyanıñ qısqaşa tariyxı” (Tarih-i Mücmel-i Fransa, 1872) attı eñbekti awdarıp, “Hadika” gazetina köptep maqala jaza bastaydı. Däl sol kezeñde alğaşqı şıǵarması “Talğat pen Fıtnattıñ maxabbatı” attı romanı jariq köredi. Xadıyka gazeti jabılıp qaladı da ol endi “Sirac” attı gazetke maqalalar jaza bastaydı, söytip awdarmaşı retinde tanıla tüsedı. Alğaşqı körkem tuwındı retinde “Mosqal onbası” attı pesası men türik tiline awdarğan “Galata” attı äñgimeni atap ötek boladı. “Mosqal onbası” tragediyyası öte sätti şıqqan tuwındı boldı. Ol saxnalana sala Sämiydiñ atı jer jardı. Bir jıldan soñ “Besa” (1874) attı tragediyyası Gedik Paşa teatrında saxnalandı. Liviyağa bir jıldıq saparmen barıp, gazet şıǵaruw isimen aynalıadı. Stambulğa oralğannan keyin “Tasvir-i efkar” gazetiniñ baspaxanasında “Matbuat-ı cedide” degen seriyyamen şıǵıp jatqan kitapta öziniñ “Besa” jäne “Seydi Yahiya” pesaların jariyyalaydı. Axmet Mıthat Efendimen birge “Sabah” gazetin şıǵaradı. Onıñ mazmundıq erekşeligi xalıqtıñ köñilinen şıǵadı. Ş. Sami 11 jil boyı bul gazettiñ bas redaktori qızmetin atqaradı. Sonday-aq ol Ebuzziya Tevfik şıǵarğan “Muharrir” juwrnalın da basqarğan. Ş. Sami 1879 jılı “Aile”, al 1880 jılı “Hafta” juwrnaldarın şıǵardı. Bul juwrnaldar til jäne mädeniyet turǵısınan öte mañızdı basılımdar bolıp esepteleği. Öytkeni atalmış basılımdar batıstıq jaña tüsinikterdi xalıqqa jetkizüwde dānekerşi röl atqardı. Şemsettin Sami – Konstiytutsiyalıq monarxiyyadan keyin bastaw alğan *jaña til* jäne *ulttıq ädebiyet* aǵımdarına erekşe ıqpal etken tulğa. Türiktiñ ädebiy tili retinde Stambul diyalektisi qabıldanatındıǵın aldın ala aytıp ketken jäne onıñ öte durıs şeşim bolatındıǵın moyındaǵan. Bolaşaqta Stambul govorınıñ bükil türki xalqın biriktirüwşi ortaq ädebiy til jaǵdayına köterilüwin armandap ketken”.¹⁶

Budan basqa şaǵın derekti Özbekstan Respubliykası joǵarı jäne orta bilim berüw ministrliǵi, Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq memlekettik uniyversiyteti ğalımdarı tarapınan orındalğan *Lingviystiykalıq talıymat tariyxı* attı oquwlıqtan kezdesirüwge boladı. Munda avtor taqırıpıtq bölimşelerden keyin orta ğasır jazba eskertkişteri zerttewleri tarawınıñ *XIII-XV äsiyrlerdegiy qıpşaq-oǵuwz esteliykeriy grafasında Kıytab-at-tuwıxfa-az-zakiyya-fiyl-luwgat-at-tuwrkıya* attı grafasında mınaday mälimetti bergen (qaraqalpaq tilindegi derekter, E.E.): “Fuadbey

16 J.Äbeldayev, *Tanzimat kezeñindegi türik ädebiyeti*, (Almatı: «Qazaq uniyversiyteti» baspası, 2018), 22.

Quprilizade, İ.A.Zayonçqovskiyniñ miynetlerinde «At-tuxfa»-niñ qol jazba nusqaları häm tillik özgeşelikleri tuwralı pikirler uşirasadı. Bul miynettiñ payda bolğan dāwiri hām jazılğan ornı tuwralı hār qıylı pikirlerdi uşıratıwǵa boladı. Ayırım ilimpazlar bul miynet XIV äsirde Egipette jazılğan dep boljasa, ayırım ilimpazlar miynettiñ tilinde uşırasatuǵın Siriya arablarınıñ dialektlik sözlerine tiykarlana otırıp miynettiñ avtorı Siriyada tuwılıp ösken, soñ Egipette jasağan. Egipette jasap turğan waqtında bul miynetti jazğan dep boljaw jasaydı. Bul miynettiñ qol jazbası häzirgi dāwirde Stambul qalasındağı Bayazit meşiti qaptalındağı Valeddin äfendi kitapxanasında N3092 şifri menen saqlanadı. Qölemi 180 bet, 3600 aslam sözler qollanılğan. M.Ğ. Ziyayevanıñ körsetiwi boyınşa, sonnan 1729 söz atlıq, 1185 söz feyil, 313 kelbetli k, 92 sanlıq, 53 almasıq, 42 räwiş, 33 dāneker, 28 tirkewiş, 10 janapay, 6 tañlaq söz qollanğan. Qol jazba nasx usılında jazılğan, arab sözleri qara, türkiy sözleri qızıl sıya menen jazılğan. Qölemi 26.X.17,5 bolğan qağazǵa jazılğan. Hār bir bette 13 qatar jazıw jazılğan, hār bir qatarda ortaşa 7 söz jazılğan. 1902-jılı Türk ilimpazı Nājib Äsim Bayazid kitapxanasınan bul esteliktñ fotoqopiyası alıp Şemsittin Sami degen ilimpazǵa awdarma jasaw uşın bergен. Şemsittin Sami 212 betlik awdarma jasaydı, biraq basılıp şıqqaydı. «Qıtab at-tuxfa» miyneti üş mārtebe baspadan basıp şıǵarıladı».¹⁷

Osı baǵıttağı, biraq taqırıptıq ereşeligi bar eñbekterdiñ biri 1946 j. Stambulda jariq körgen *Latınşa-Türkişe* sözdik bolıp tabıladı. Sözdik, latin tilinen türki tilderine eñ alǵaşqı awdarılğan klassiykalıq ülgidegi şıǵarma bolıp, öz zerttewşilerin tosıp jatqan derekter qatarında. Avtorı Stambul Universiyetiniñ dotsenti Faruk Zeki Perek.¹⁸ Sözdik Stambul Universiyetiniñ Fiylologiya fakultetiniñ kitapxanasında oqırmandarǵa arnalğan aşıq sörelerde orın alğan.

Qoritındı

Şaǵın maqalamızda negizinen türki jäne qazaq tilinde orındalğan eñbekter orın aldı. Taqırıptıq ürdiske oray işinara orıs tilindegi eñbekterge silteme jasaldı. Maqsatımız - soñǵı uwaqıttardağı ğılımiy izdenisterde körinis bergен taqırıptıq äraluwandılıqqa reti men iyinine oray jaña nemese tiñ mälimet berüw. Bırşama jıldar boyı üzdiksiz jalǵasıp kele jatqan eki el arasındağı gumanıytarlıq, onıñ işinde bilim salasındağı intımaqtastıq az da bolsa jäne keybir salalarda öz jemin bere bastaǵanı bayqaladı. Alayda kez kelgen zerttew men izdenis sözdik pen grafiykadan bastalatının eskersek olqı tustardıñ äli de mol ekindigi anıq. Äsirese tariyxıy leksiya men leksiyoğoloyıya, leksiyoğografiya, qazirgi üwaqıttağı salalıq termiynologiyıya awdarmaları zerttewleri indentiyfiykatsiyıya, yaǵnıy birizdilikti qajet etedi. Alayda bul taqırıptıñ alañdardıq jaǵdayda ekindigi ayqın. Osı olqılıqtardı azaytuw maqsatimen özindik tüzilüw ereşeligimen qosa är üwaqıttarda orındalğan eñbekter de joq emes. Solardıñ biri *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü - Türki Tilderi Salıstırmalı Sözdigi*. Bul sözdik te ilüwde

17 Ş.N. Abdiynazımov, *Lingvıstiyikalıq täliymat tariyxı (oqıy qollanba)*, (Näkis, 2005), 18-19.

18 Faruk Zeki Perek, *Latince-Türkçe Sözlük*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1946).

bir bolmasa¹⁹, äli de ğılımy aynalıǵa tolıǵımen qosıla qoyadı. 1991 j. Türkiyanıń Mädeniyet ministrliǵı tarapınan 1183 bet köleminde Ankarada jarıyalanǵan sözdik öziniń qurılımı men qurastırılıw ädisi boyınşa erekşe bolıp tabıladı. Sözdik kölemdi kirispeden keyin ärbir türki tiliniń söylenim, orfografiyya-orfoyepiyyalıq normalarına qatıstı jeke grafamen jalǵasıp, ärbir tildiń grammatiykalyq erekşeligine oray 7 betten 16 betke deyingi kölemdede ädistemelik aqparmen tolıqtırılǵan. Sözdik mätini sol kezdiń özinde-aq işinara iske asıp jatqan 34 qariptik jalpıtürkilik alfaviyt negizinde tüzilip, Ükimet Baspa Üyinde 20 mın tıyrajben jarıq körgen. Sözdiktiń terek sözi türki tili norması men alfaviyttik erejelerine säykes jazılıp, tiyisinşe türki tili, äzerbayjan, başqurt, qazaq, qırǵız, türkimen, uyǵır tilinde berilip, sońında orıs tilindegi balamasımen jabdıqtalǵan. Sözdiktiń kirispesinde ayılıp ketkenindey bastı maqsat jalpıtürkilik leksiykanı tolıǵıraq paydalanıp, kirme sözderdiń ornına reti men iyinine oray ortaq qordan alıp qoldanuw boldı. Söytip, barşa türki elderiniń lingvist-ǵalımdarınıń eńbegi arqasında 7000 sözdi qamtıǵan sözdik duniyege kelip, orasan zor geografiyalıq awmaqtı alıp jatqan elderdiń tili ortaq ekendigin zamanǵa say ädis-täsilmen taǵı bir körsete bildi.²⁰ Osı sözdikte qoldanılgan Latınnegizdi jalpıtürkilik ortaq alfaviyt:

A a	8. F f	15. K k	22. Ö ö	29. Ü ü
Ә ә	9. G g	16. Q q	23. P p	30. V v
B b	10. Ğ ğ	17. L l	24. R r	31. W w
C c	11. H h	18. M m	25. S s	32. X x
Ç ç	12. I ı	19. N n	26. Ş ş	33. Y y
D d	13. İ i	20. D ɗ	27. T t	34. Z z.
E e	14. J j	21. O o	28. U u	

80-şi jıldarı jarıq körgen jäne qurılımı men tüzilüwi jaǵınan ayrıqşa közge tüsetin eńbekterdiń biri *Kazak Türkçesi Sözlüǵü - Qazaq tiliniń tüsindirme sözdiǵi*. Bul şıǵarma Qazaq SSR Ğılım Akademiyası Til bilimi institutu tarapınan 1959-61jılı İ.Keñesbayev başılıǵında jarıq körgen kitaptıń qazirgi türki tilindegi awdarması. Sözdik türki tilderi arasındaǵı tikeley awdarılǵan alǵaşqı eńbekterdiń biri. Kitap sol kezdiń özinde latınnegizdi türki alfaviytin qazaq tili orfoyepiyyası men orfografiyasına beyimdede talpınǵan alǵaşqı jarıyalanıw jäne joǵarıda orın alǵan Latınnegizdi jalpıtürkilik alfaviytin alǵaşqı qadamı.²¹ Munday täjiri benı Qazaqstanıń latin alfaviytine ötüw barısında qaperge alıp ğılımy-zerttew nısanına aynaldırıwı – özekti jäne zärtiw isterdiń biri bolsa kerek.

Qazaqtildi ğılımy aynalıǵa tolıǵımen ene qoymaǵan, biraq körşiles elder tilderimen qosa qazaq tili tariyxın Altın Orda – Qazaq xandıǵı jazba eskertkişteri turǵısınan zerttewde grafikalıq indentifikatsiya men latınnegizdi jańa qazaq alfaviytine transkriptsiyya men translyyteratsiya

19 S.Q. Täşimbay, *Muxabbet-name eskertkişiniń (XIV ğ.) leksikası*, Fiylologiyya ğılımdarınıń kandiyyatı ğılımy дәrejesin aluw üşin dayındalǵan dissertatsiyanıń avtoreferatı, (Almatı, 2010), 23.

20 Ahmet Bican Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüǵü*, (Ankara: Kültür Bakanlıǵı, 1991).

21 Hasan Oraltay, Nuri Yüce, Saadet Pınar, *Kazak Türkçesi Sözlüǵü*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1984).

jasawda septigi tiyetin şıĝarmalardıñ qatarında *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat – Osman tili-türük tili entsiklopediyyalıq sözdigi*²² boluwı äbden mümkin. Sözdikte sol дәwir türük tiliniñ leksiykalıq qorı barınşa qamtılğan, arap grafiyasındaĝı tüpnusqa körinisin qazirgi türük tili orfografiyası men orfoyepiyyasına beyimdep körsetken, är söz ben är atawdı ilespe mätin men awdarmasimen jabdıqtağan jäne tüsiniktemesin bergен. Kitaptıñ işki muqaba betinen alınıp, tömende körsetilgen basqa da leksiykografıyalıq eñbekterin qaperge alsaq Ferid Devellioĝlunıñ osı şıĝarmasın ülken dayındıq, asa bay derekterdi qoldanıp tıyanaqtağanın köre alamız: *Fransızca-Türkçe Halk Tabirleri Sözlüğü* (1975) – *Fransuzşa-türükşe xalıq leksiykası sözdigi*; Türk Argosu (1941, 1945, 1955, 1959) – *Türük tili jargonı*; *Türk Argo Sözlüğü* (1970, 1980, 1990) – *Türük tiliniñ jargondar sözdigi*; *Dobruca'da Türk Etnik Gruplar* (1942) – *Dobrujada türük etnikalıq toptarı*, awdarma eñbek; *Osmanlıca-Türkçe Küçük Lugat* (1949) – *Osman tili-türük tili kişi sözdigi*; *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat* (1962) – *Osman tili-türük tili entsiklopediyyalıq sözdik*; *Osmanlıca-Türkçe Okul ve Yazışma Sözlüğü* (1964) – *Osman tili –türük tili mektep jäne jazuw-sızuw sözdigi*; *En Yeni Okul Sözlüğü* (1972) – *Eñ jaña mektep sözdigi*; *Onikibin Kelimelik Türkçe Sözlük* (1972) – *On eki miñ sözden turatın türük tili sözdigi*; *Fransızca-Türkçe Deyimler Sözlüğü* (Genişletilmiş 2.baskı 1973) – *Fransuzşa-türükşe frazeologiyalıq sözdik*; *Osmanlıca-Türkçe Okul Sözlüğü* (1975) – *Osman tili-türük tili mektep sözdigi*; *En Yeni Büyük Türkçe Sözlük* (1975) – *Eñ ülken türük tili sözdigi*.

Tariyxıy osmantildi eñbekterdi zerttewde Paşa Yavuzarslanıñ *Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü – Osman Sultandıĝı дәwiri türük leksiykografıyalıq mektebi* attı şıĝarmanıñ ornı mañızdı. Munda sol дәwirde jariq körgen leksiykografıyalıq eñbekterge soluw jasalıp, şıĝuw tariyxı, avtorları, qurılımı men leksiykalıq qorı tuwralı mälimet berilgen.²³ Osı tektes, äsirese Osman Sultandıĝı дәwirin qamtığan izdenister Qazaqstanda da жүrgizilip, jekelegen maqala, tezister türinde oqırmañğa jetip jatqanın köre alamız.²⁴ Alayda bulardıñ kölemi men sanı az, mazmunı şektewli ekendigin aytuwımız kerek.

Qay tilde bolmasın leksiykografıyalıq eñbekter san-salalı jäne asa bay. Türkitanuw ğılımı men jekelegen türki tilderin qamtığan sözdikter жүздеp, miñdap sanaladı. Şaĝım maqalamızda osınday eñbekterdiñ jariqqa şıĝuwın qamtamasız etken tulĝalar men eñbekteriniñ sanawlısın ğana atap ötüw mümkinşiligine iye boldıq. Qaysı türki tili bolmasın osı baĝıttaĝı şıĝarmaları özindik orındaluw erekşeligimen jäne qamtığan mazmundıq-leksiykalıq äraluwandılıĝimen közge түседi. Alayda är qoĝam men är el sayasıy konyuktuwraĝa oray da sözdik qorın bayıtıp, keñeytip nemese kerisinşe jekelegen baĝıt-tustarın tarılıp otırған. Buĝan keşegi ötkenimiz jaqsı дәлел bola aladı. Keñes дәwirinde qazirgi türük tili tısındaĝı barlıq türki tilderi öziñşe damıp, özine tän soqpaq jolın tapqanımen, olardıñ barlıĝın bir-birine şırmap baylağan erekşe bir qubılıs payda boldı. Ol orıs tili edi. Keñes zamanında sanın körsetip, түsin tuspalday almaytın miñdağan ğılımıy

22 Ferid Devellioĝlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, (Ankara: Aydın Kitabevi, 2002).

23 Paşa Yavuzarslan, *Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü*, Ankara: Tiydem Yayıncılık, 2009.

24 E.Montanay, “Sözdikterdiñ damuw tariyxı jäne türki sözdikteri”, *L.N.Gumiyev atındaĝı Ewraziya ulıttaq uniyversitetiniñ Xabarısı*, №1 (134) (Nur-Sultan 2021), 122-129.

eñbektar jariyyalamp jattı. Ondağan jıldarğa sozılğan tildik qağajuw men şettetüwge qaramay türki tilderiniñ til bilimi ğılımı, onın işinde leksiyoqrafiyya salası qarqındap damıdı, östi, mazmun men qurılımu jağınan tanımastay özgerdi. Köne türki runiykalıq jazba eskertkişterinen bastap Altın Orda – Orta ğasır jazba eskertkişterine qatıstı ekitildi, köptildi sözdiktir tüzildi, asa bay ğılımıy kitapxana qorı payda boldı. Bul kitapxana qazaq, tatar, başqurt, türkimen, özbek, qırğız, xakas, yakut-saxa, qaraqalpaq, noğay tilinde söyledi. Osı tildermen astarlasa, birige, köpşilik jağdayda sanı men sapası jağınan basım tüsip orıs tilindegi ğılımıy eñbektar ilese jürdi. Biraq osınday orasan zor ruxanıy baylıqtıñ işinde Türkiya ğalımdarınıñ eñbektarına jüginuw, öz ana tilimen salıstıra-salğastıra zerttew tusı kemşin tüsip jattı. Zaman talabı soğan iytermeledi, mindettedi. Jaña ğasırdıñ bel ortasına jetip qalğanda türki tilderi zerttewi, jalpı türkitanuw ğılımı ondağan jıldar burın bağıtın belgilep, arnasın tüzip ketken ulı tulğalarınñ eñbektarına jüginip, öz-özin qaytadan tügendey bastadı. Bul turğıdan alğanda türki tilderin zerttew nısanına alğan ğılımıy eñbek pen basılımdardı *tiline, eline, waqıtına* qaramay ğılımıy praktiykalıq qoldanıstıñ qatardağı nısanına aynaldıruw – waqt talabı, osı talap pen mindetti orındaw, – barşamızdıñ borışımız.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Silteme jasalğan ädebiyetter tizimi/Kaynaklar/References

Abdiynazıymov, Ş.N. *Liyngviystiykalıq täliyyimat tarıyyıxı (oqıy qollanba)*. Nökis, 2005.

Äbeldayev, Ä. *Tanzimat kezeñindegi türki ädebiyeti*. Oquw quralı. Almatı: «Qazaq universiyteti» baspası, 2018.

Aganin, R.A. “Turetskaya leksiyoqrafiya v SSSR (1917-1977)”. *Sovetskaya tyurkologiya*, N3 (1978): 80-91.

Akalın, Ş.H. *Obrazovaniye slov v turetskom yazıke putem obnovleniya*. Sözüm Munda Qalır, Barır Bu Özüm... Scripta in Memoriam D.M.Nasilov. Kollektivnaya monografiya. (Moskva: İzdatelstvo MBA. 2019): 54.

Aruçı, Muhammed. “Fraşiri, Abdül”. *İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı. 13 cilt.194-195.

Çiçek, Ali. “Sözlük Bilimi Açısından Kamus-i Türki Üzerine Bir İnceleme”. *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*

11/2 (2009): 183-193.

Devellioğlu, Ferid. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 2002.

Ercilasun, Ahmet Bican. *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.

Furat, K. *İstoriyya izuçeniyya “galat-i meşhur” v turetskom yazıke*. Aktualniye voprosı tyurkologiyçeskiyx issledovaniy: Mejdunarodniye nauçniye konferentsiyiy XXXIII i XXXIV Kononovskiye çteniyaya: Materialı konferentsiyiy, vnutriy 311-318, Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskiy tsentr razviytiyya i podderjkiy vostokovednih issledovaniyy, 2020.

- İlhan, Nadir. *Geçmişten Günümüze Sözlükçülük Geleneği ve Türk Dili Sözlükleri*. Elazığ: Manas Yayınları, 2007.
- Januzaqov, T. (bas red.). *Qazaq tiliniñ tüsindirme sözdigi*. Almatı: “Dayk-Press” baspası, 2008.
- Kononov, A.N. *Grammatika sovremennogo literaturnogo turetskogo yazıka*. Moskva-Leningrad: İzdatelstvo Akademiyi Nauk SSSR, 1956.
- Mazur, İ.İ., Çumakov, A.N. Globalistika. *Mejdunarodnyj, mejdiystsiyplinarynj, entsiyklopediyçeskiy slovar*, Moskva: ELİYMA: Piter, 2006.
- Montanay, E. “Sözdikterdiñ damuw tarıyxı jäne türki sözdikteri”. *L.N.Gumilyev atındağı Ewraziya ulıtq universitetiniñ Xabarısı*. №1/134, (2021): 122-129.
- Nisanbayev, Ä. “Qazaqstan”. *Ulıtq entsiyklopediya*. 3 tom, Almatı: Qazaq entsiyklopediyası, 2001.
- Oraltay Hasan, Nuri Yüce, Saadet Pınar. *Kazak Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1984.
- Perek, Faruk Zeki. *Latince-Türkçe Sözlük, Fasikül I*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1946.
- Raşid Abdulloviç Aganin, <http://twesco.org/ru/2018/10/07/66/> qırküyek, 2021 j.
- Raximova, A.R. “Leksiyçeskiye sredstva vırajeniyya obşçey polojiytelnoy/otriytsatelnoy otsenkiy çeloveka v tatarskom ıy drüwgıyx tyurkskiyx yazıkax”. *Uçenyje zapiski Kazanskogo uniyversiyteta. Gumanytarnıye naukiy*, 152/6 (2010): 85-94.
- Şemseddin Sami. *Kamus-i Türki*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2015.
- Täşimbay, S.Q. *Muxabbet-name eskertkişiniñ (XIV ğ.) leksiykası*. Filologiya ğılımdarınıñ kandydatı ğılımy дәrejesin aluw üşin dayındalğan diyssertatsiyaniñ avtoreferatı. Almatı, 2010.
- Ümbetbayeva, A. *Orısşa-qazaqşa äskerlik atawları*. Qızılorda: İzdaniye glavnoy Ustavnoy komiyssiyiy, 1926. (IC-Сервис ЖШС, Астана, 2005).
- Yavuzarslan, Paşa. *Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü*. Ankara: Tiydem Yayıncılık, 2009.